

RAFAŁ CZACHOR

ORCID: 0000-0002-5929-9719

Krakowska Akademia im. A. Frycza Modrzewskiego

KONSTYTUCYJNE NARUSZENIE ZASADY TRÓJPODZIAŁU WŁADZY W PAŃSTWACH NIEDEMOKRATYCZNYCH. KAZUSY FEDERACJI ROSYJSKIEJ, REPUBLIKI BIAŁORUŚ I REPUBLIKI KAZACHSTAN

Abstrakt: Konstytucje Rosji, Białorusi i Kazachstanu, z jednej strony, ustanawiają zasadę trójpodziału władzy, a z drugiej — wprowadzają jej koncentrację w rękach prezydentów. Niniejszy artykuł dyskutuje treść zasady trójpodziału władzy w omawianych państwach, źródła nachylenia systemu władzy w kierunku prezydenta oraz doktrynalne interpretacje tego stanu rzeczy. Wskazano, że normy konstytucyjne naruszające zasadę trójpodziału władzy wprost nie prowadzą do autorytarnego modelu rządów, aczkolwiek stwarzają ku temu przesłanki instytucjonalne. Nauka prawa konstytucyjnego podejmuje różne próby interpretacji pozycji ustrojowej prezydentów — od umieszczenia go w ramach trójpodziału władzy do wyodrębniania prezydenckiej „metawładzy”, lokującej się ponad wszystkimi pozostałymi.

Słowa kluczowe: prawo konstytucyjne porównawcze, konstytucjonalizm autorytarny, prawo konstytucyjne państw postradzieckich, pozycja ustrojowa prezydenta w Rosji, Białorusi i Kazachstanie

WSTĘP

Zasada podziału władzy leży u podstaw konstytucyjnych współczesnych państw demokratycznych. Przyjmuje się ją za aksjomat i ważny element legitymizacji ustroju¹. Polega ona na jej rozproszeniu pomiędzy przynajmniej kilkoma organami państwowymi, przy czym każdy z nich realizuje wyodrębnione funkcje, są one względem siebie instytucjonalnie niezależne przy zachowaniu wzajemnej zależności funkcjonalnej. Konstrukcja taka wymusza współpracę organów

¹ Szerzej między innymi B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2007; R. Małajny, *Podział władzy państwowej jako przesłanka jej legitymizacji*, „Przeгляд Sejmowy” 2014, nr 3, s. 9–28; J. Szymanek, *Podział władz: idea i jej konstytucjonalizacja*, „Przeгляд Legislacyjny” 2023, nr 1, s. 10–43.

państwowych i stanowi o jedności systemu władzy. W istocie rzeczy podział władzy może przybierać dwojaki wymiar. W ujęciu horyzontalnym polega na jej dekoncentracji, a więc wyodrębnieniu władzy prawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. W ujęciu wertykalnym oznacza jej decentralizację, rozłokowanie na różnych szczeblach podziału administracyjno-terytorialnego państwa. Dla państw demokratycznych oba wymiary są istotne, bowiem zarówno wyodrębnienie trzech gałęzi władzy, jak i upodmiotowienie społeczności lokalnych w ramach prawnych samorządu terytorialnego są warunkami *sine qua non* istnienia współczesnej demokracji.

W centrum uwagi niniejszego artykułu znajduje się problem przestrzegania zasady trójpodziału władzy w treści konstytucji wybranych niedemokratycznych państw postradzieckich oraz jego doktrynalna interpretacja. Przedmiotowa zasada zakłada istnienie trzech gałęzi władzy, legislatywy, egzekutywy i judykatury, które pozostają względem siebie w określonym stopniu autonomiczne, a relacje pomiędzy nimi, zachowując walor dynamiczności, unormowane są prawodawstwem w oparciu o ideę powstrzymywania i równoważenia się (*check and balance*). W państwach klasyfikowanych jako niedemokratyczne, a do kategorii tej zaliczają się między innymi Federacja Rosyjska (dalej: FR), Republika Białoruś (dalej: RB) czy Republika Kazachstan (dalej: RK), co do zasady ma miejsce wewnętrzna sprzeczność unormowań konstytucyjnych. Wśród zasad ustrojowych deklarują one demokrację, zasadę rządów prawa, podział władzy i pluralizm polityczny, jednocześnie w rozdziałach dotyczących pozycji ustrojowej poszczególnych gałęzi władzy ustanawiają faktyczną dominację prezydenta jako głowy państwa i organu egzekutywy nad parlamentem i sądownictwem.

Przyjąć zatem należy, że bezsprzecznie istnieje związek pomiędzy naruszeniem zasady trójpodziału władzy publicznej, zatem brakiem mechanizmu *check and balance*, a kumulacją kompetencji władczych w jednym organie, tutaj — w rękach prezydenta, który staje się *residuum* władzy publicznej w państwach niedemokratycznych i który nie jest równoważony przez inne podmioty (*veto players*)². Pod kątem modelu organizacji systemu rządów najbardziej żyzną glebą dla tego rodzaju zjawisk są ustroje prezydenckie, w Europie i Azji występujące sporadycznie, a popularne w Ameryce Łacińskiej, oraz półprezydenckie (semi-prezydenckie), rozprzestrzenione w różnych częściach świata, w tym wśród państw postkomunistycznych — od Europy Wschodniej po Azję Środkową³. W przypadku półprezydenccjalizmów specyficzną cechą jest włączenie prezydentów, będących głowami państw, do organów władzy wykonawczej przy jednoczesnym istnieniu instytucji premiera jako szefa rządu, podległego politycznie prezydentowi i odpowiedzialnego przed parlamentem. Wywodzący się z zachodnioeuropejskiej tradycji ustrojowej, szczególnie współczesnej V Republiki Francuskiej,

² A. Sajó, R. Uitz, *The Constitution of Freedom. An Introduction to Legal Constitutionalism*, New York 2017, s. 167.

³ *Semi-presidentialism in Europe*, red. R. Elgie, Oxford 1999.

semiprezydencjalizm postradziecki cechuje się szerokimi uprawnieniami prezydentów w zakresie prawodawstwa, obsady kadrowej innych organów, w tym sądownictwa konstytucyjnego, części izb drugich parlamentów, samodzielnego kształtowania składu rządu oraz prawem rozwiązania legislatury przy wręcz iluzorycznych możliwościach przedterminowego pozbawienia prezydentów urzędów w trybie odpowiedzialności konstytucyjnej. Z tego powodu w obrocie naukowym upowszechnia się kategoria superprezydencjalizmu jako określenia niedemokratycznego, naruszającego zasadę trójpodziału władzy, modelu rządów opartego na wzorcu semiprezydencjalizmu⁴.

Weryfikacji przestrzegania zasady trójpodziału władzy i funkcjonowania mechanizmu *check and balance* można dokonać poprzez określenie charakteru wzajemnych relacji pomiędzy organami legislatury, egzekutywy i judykatury a także stwierdzenie ich organizacyjnej niezależności od siebie nawzajem (to jest — braku powiązań kreacyjnych, powoływania członków organów jednej gałęzi władzy przez członków innej gałęzi władzy) oraz niezależności w podejmowaniu rozstrzygnięć władczych (rozstrzygnięcia nie są akceptowane, na przykład w postaci obowiązku kontrasygnaty przez inny organ). Pozwala to zaś na zaklasyfikowanie poszczególnych przypadków do kategorii konstytucjonalizmu liberalnego, autorytarnego, ewentualnie illiberalnego⁵.

W świetle tych ustaleń celem niniejszego artykułu jest wskazanie i przedyskutowanie tych unormowań konstytucyjnych FR, RB i RK, które przeczą zasadzie trójpodziału władzy i są jednocześnie źródłem niedemokratycznego charakteru rządów. Główną tezę jest stwierdzenie, że naruszenie zasady trójpodziału władzy i mechanizmu *check and balance* dokonuje się na skutek nadmiernej koncentracji uprawnień władczych w rękach prezydentów. Przedmiotowe zagadnienie w literaturze przedmiotu, w tym polskiej, podejmowane było incydentalnie, głównie w kontekście pozycji ustrojowej głów państw FR i RB, podczas gdy RK pozostaje na marginesie zainteresowań komparatystyki prawa konstytucyjnego⁶. Co więcej, aktualizacja stanu badań wydaje się uzasadniona z racji faktu, że w ostatnich

⁴ P. Stykow, *The devil in details: constitutional regime types in post-Soviet Eurasia*, „Post-Soviet Affairs” 2019, t. 35, nr 2, s. 122–139; R. Czachor, *Superprezydencjalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 4(68), s. 89–98; W. Partlett, *Crown-Presidentialism*, „International Journal of Constitutional Law” 2022, t. 20(1), s. 204–236.

⁵ *Authoritarian Constitutionalism. Comparative Analysis and Critique*, red. H.A. Garcia, G. Frankenberg, Cheltenham, Northampton 2019. Krytycznie: D. Landau, *The Myth of Illiberal Democratic Constitution*, [w:] *Routledge Handbook of Illiberalism*, red. A. Sajó, R. Uitz, S. Holmes, New York 2022, s. 425–440.

⁶ Między innymi E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2005; A. Bosiacki, H. Izdebski, *Konstytucjonalizm rosyjski: historia i współczesność*, Kraków 2013; J. Zaleśny, *System konstytucyjny Białorusi*, Warszawa 2011; J. Szymanek, *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013; E. Kuzelewska, *Prezydent w systemie politycznym Rosji: rozwiązania prawne i praktyka polityczna*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 43(2), s. 83–95.

latach we wszystkich omawianych przypadkach dokonano nowelizacji ustaw zasadniczych: w FR w 2020 roku⁷, w RB i RK — w 2022 roku⁸.

KONSTITUCYJNE REGULACJE DOTYCZĄCE TRÓJPODZIAŁU WŁADZY

Radziecka teoria prawa odrzucała koncepcję podziału władzy, wychodząc z założeń o jej klasowym pochodzeniu. Dyktatura proletariatu, źródło władzy państwowej w Związku Radzieckim, nie mogła napotykać ograniczeń w postaci mechanizmu powstrzymywania i równoważenia⁹. Co więcej, obowiązywał pogląd o jedności władzy, której tylko realizacja odbywała się poprzez odrębne organy. Formalnie nadrzędnym organem władzy były organy przedstawicielskie — rady deputowanych, aczkolwiek w praktyce *residuum* władzy państwowej stanowiły naczelne organy Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego oraz komunistycznych partii w poszczególnych republikach radzieckich¹⁰.

Do porządku prawnego ZSRR zasada trójpodziału władzy została wprowadzona na mocy Deklaracji o suwerenności państwowej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej uchwalonej przez Zjazd Deputowanych Ludowych w dniu 12 czerwca 1990 roku¹¹. Stanowiła ona, że „rozdział władz prawodawczych, wykonawczych, sędowniczych jest główną zasadą funkcjonowania Rosyjskiej FSRR jako państwa prawa” (art. 13). W kwietniu 1992 roku zasada ta została wprowadzona do znowelizowanego art. 3 ówczesnej Konstytucji FR, pochodzącej jeszcze z 1978 roku. Jednocześnie w tekście dokumentu utrzymano przepis stanowiący o zwierzchności organu legislatywy — Zjazdu Deputowanych Ludowych, który odzwierciedlał radziecką koncepcję ludowładztwa i utrzymał się do przyjęcia w 1993 roku nowej Konstytucji FR.

⁷ Конституция Российской Федерации, www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/?ysclid=loh5ydfh991571010 (dostęp: 3.11.2023). Por. R. Czachor, *Reforma konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej w 2020 roku*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3(61), s. 261–276.

⁸ Конституция Республики Беларусь, <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> (dostęp: 3.11.2023), Конституция Республики Казахстан, www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (dostęp: 3.11.2023).

⁹ *Суд и правосудие в СССР*, red. М.П. Шаламов, Москва 1974, s. 10–12; А.А. Безуглов, *Суверенитет советского народа*, Москва 1975, s. 19 i n.

¹⁰ We wszystkich republikach związkowych Związku Radzieckiego funkcjonowały odrębne partie komunistyczne, na przykład Komunistyczna Partia Białorusi, Komunistyczna Partia Kazachstanu wchodzące w skład Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Wyjątkiem w tym zakresie była Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, w której nie było odrębnej republikańskiej partii komunistycznej.

¹¹ Декларация СНД РСФСР от 12.06.1990 N 22-1 „О государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики”, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39472/?ysclid=loa3ko7u40217123803 (dostęp: 3.11.2023).

Również w przypadku RB oraz RK zasada trójpodziału władzy do prawa ustrojowego została wprowadzona na mocy odpowiednich deklaracji o suwerenności państwowej — RB z 27 lipca 1990 roku oraz RK z 25 października 1990 roku, stanowiących odpowiednio, że „rozgraniczenie władzy prawodawczej, wykonawczej i sądowniczej jest najważniejszą zasadą RB [wówczas jeszcze Białoruskiej SRR — przyp. autora] jako państwa prawnego” (art. 7)¹² oraz że „władza państwowa w RK [wówczas jeszcze Kazachskiej SRR — przyp. autora] realizowana jest na podstawie jej podziału na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Władza ustawodawcza realizowana jest przez Radę Najwyższą Kazachskiej SRR. Prezydent jest głową Republiki i dysponuje najwyższą władzą kierowniczo-wykonawczą. Najwyższa władza sądownicza przynależy do Sądu Najwyższego Kazachskiej SRR” (art. 7)¹³.

W obecnym stanie prawnym zasada trójpodziału władzy znajduje odzwierciedlenie w tekstach konstytucji wszystkich omawianych państw. Artykuł 3 Konstytucji FR głosi, że „jedynym źródłem władzy w FR jest jej wielonarodowy lud”. Zasada podziału władz jest natomiast unormowana w art. 10, stanowiącym, że „władza państwowa w FR realizowana jest na podstawie podziału na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Organy władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej są niezależne”. Podstawowe organy władzy wymienia z kolei art. 11 ust. 1 tegoż dokumentu: „Władzę państwową w FR wykonują Prezydent FR, Zgromadzenie Federalne (Rada Federacji i Duma Państwa), Rząd FR, sądy FR”. Tym samym w kolejnych artykułach, obok trzech gałęzi władzy, prawodawca zdefiniował cztery główne podmioty władzy państwowej. W efekcie tego pojawia się istotna kwestia zaklasyfikowania Prezydenta FR do jednej z nich. Z racji posiadanych kompetencji naturalne wydaje się jego umieszczenie wśród piastunów władzy wykonawczej, aczkolwiek niebezzasadny jest pogląd wyrażany w rosyjskiej doktrynie, że celem autorów Konstytucji FR było umiejscowienie go nie w ramach, lecz ponad trójpodziałem władzy¹⁴. Na rzecz tej tezy może świadczyć fakt umieszczenia rozdziału Konstytucji FR poświęconego prezydentowi (rozdział 4) przed rozdziałami normującymi pozycję ustrojową pozostałych wskazanych organów (rozdziały 5–7). W niektórych konstytucjach postradzieckich państw autorytarnych o ustroju władz publicznych w określonym stopniu zbliżonym do modeli FR i RB, w tym Republice Azerbejdżańskiej i Republice

¹² Декларация Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики 27 июля 1990 г. № 193-XII „О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики”, <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v09000193> (dostęp: 3.11.2023).

¹³ Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 25 октября 1990 г. № 307-XII „О Декларации о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики”, https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_ (dostęp: 3.11.2023).

¹⁴ А.К. Соболева, *Принцип разделения властей*, [w:] *Основы конституционного строя России: двадцать лет развития*, red. А.Н. Медушевский, Москва 2013, s. 83.

Turkmenistan, prezydenci są *explicite* włączeni do systemów egzekutywy. Co nie mniej ważne, art. 110 Konstytucji FR, głoszący, że władzę wykonawczą w FR wykonuje rząd składający się z przewodniczącego, jego zastępców i ministrów federalnych, wprost nie przywołuje Prezydenta FR jako elementu egzekutywy.

W przypadku RB jej art. 6 głosi, że „władza państwowa w RB sprawowana jest na podstawie jej podziału na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Organy państwowe w granicach swoich kompetencji są niezależne, współdziałają ze sobą, powstrzymują i równoważą się”.

Obecnie obowiązująca Konstytucja RK w art. 3 ust. 4 stanowi, że „władza państwowa w Republice jest jednolita, realizowana na podstawie Konstytucji i ustaw, zgodnie z zasadą jej podziału na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą oraz współpracy pomiędzy sobą z wykorzystaniem systemu powstrzymywania i równowagi”. Odnotować należy, że art. 2 ust. 1 tego aktu określa RK mianem „państwa unitarnego z prezydencką formą rządów”. Pojęcie to, na gruncie teorii polityki, z której leksykonu pochodzi, jest użyte błędnie, bowiem model ustrojowy RK lokuje się wśród wspomnianych wyżej półprezycjalizmów. Tym niemniej ma on doniosłe znaczenie ustrojowe, *ab initio* ustanawiając supremację Prezydenta RK w systemie organów władzy.

W związku z tym, że w każdym z przywołanych dokumentów pojęcie władzy pojawia się w liczbie pojedynczej, tamtejsza doktryna prawa ustrojowego wyraża przekonanie, że nie istnieją trzy władze, *a contrario*, istnieje jedna władza państwowa, która pochodzi od ludu, zaś wyodrębnić można jej trzy funkcje, które rozdysponowane są pomiędzy różnymi organami. Co więcej, zasada trójpodziału władzy, w realiach współczesnych złożonych stosunków społecznych i skomplikowanego aparatu państwowego, ma raczej walor kierunkowy, orientacyjny i dotyczy szczegółów organizacji władzy publicznej¹⁵. Reprezentowany jest jednakowoż również pogląd przeciwny, że podział władzy na trzy gałęzie oznacza ich wyodrębnienie skutkujące samodzielnością władz prawodawczych, wykonawczych i sądowniczych, a ich niezależność ma gwarantować równowagę i wzajemne powstrzymywanie się¹⁶. Jak zostanie wykazane w dalszej części artykułu, podstawową zasadą stosunków pomiędzy organami władzy państwowej w omawianych przypadkach jest nie jej podział, lecz jedność. Sytuację tę w doktrynie rosyjskiej, białoruskiej i kazachskiej tłumaczy się jako zgromadzenie różnych funkcji władczych, w tym prawodawczych i wykonawczych, w jednym organie, pozwalające mu zajmować nadrzędną pozycję w realizacji władzy państwowej¹⁷.

¹⁵ В.Е. Чиркин, *Конституционное право. Россия и зарубежный опыт*, Москва 1998, s. 250–258.

¹⁶ А.К. Соболева, *Принцип разделения властей*, s. 81.

¹⁷ *Конституция Российской Федерации: научно-практический комментарий*, red. Б.Н. Топорнин, Москва 1997, s. 135; О.Е. Кутафин, *Российский конституционализм*, Москва 2009; И.И. Пляхимович, *Комментарий к Конституции Республики Беларусь в двух томах. Том 1*, Минск 2015, s. 147–148.

KONSTYTUCYJNE REGULACJE NARUSZAJĄCE ZASADĘ TRÓJPODZIAŁU WŁADZY

Konstytucje omawianych państw ustanawiają szczególną pozycję ustrojową prezydentów. Rosyjski ustrojodawca zdefiniował go jako „głowę państwa”, „będącego gwarantem Konstytucji FR, praw i wolności człowieka. W trybie określonym w Konstytucji FR podejmuje środki na rzecz ochrony suwerenności FR, jej niezależności, integralności państwowej, zapewnia zgodne funkcjonowanie i współdziałanie organów władzy państwowej” (art. 80 ust. 1–2). Konstytucja RB stanowi, że

jest Głową Państwa, gwarantem Konstytucji RB, praw i wolności człowieka i obywatela. Prezydent ucieleśnia jedność ludu, gwarantuje realizację podstawowych kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej, reprezentuje RB w stosunkach z innymi państwami i organizacjami międzynarodowymi. Prezydent podejmuje środki w zakresie ochrony suwerenności RB, jej bezpieczeństwa narodowego, integralności terytorialnej, zapewnia stabilność polityczną i ekonomiczną, ciągłość i współdziałanie organów władzy państwowej, pośredniczy między organami władzy państwowej (art. 79).

W tym kontekście formalnie nie jest już, to znaczy — po reformie z 1996 roku, częścią egzekutywy, chociaż nabył dodatkowe kompetencje w zakresie władzy wykonawczej. Z kolei Prezydenta RK zdefiniowano jako

głowę państwa, najwyższego urzędnika państwowego określającego główne kierunki polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa oraz reprezentującego RK wewnątrz państwa i w stosunkach międzynarodowych. Prezydent RK jest symbolem i gwarantem jedności ludu i władzy państwowej, nienaruszalności Konstytucji, praw i wolności człowieka i obywatela. Prezydent RK zapewnia zgodne funkcjonowanie wszystkich gałęzi władzy państwowej i odpowiedzialność organów władzy przed ludem (art. 40 ust. 1–3).

Wynika z tego, że prezydenci stoją ponad systemem trójpodziału władzy, mając funkcje regulatora ich działalności, wraz z prawem ingerencji w nią w celu realizacji swoich głównych zadań konstytucyjnych.

We wszystkich omawianych państwach prezydenci pochodzą z wyborów bezpośrednich, różni się jednak okres pełnienia urzędu: sześć lat w FR, pięć — w RB, i siedem — w RK. Obecnie ograniczenie kadencji do dwóch przewidziano w FR i RB, jednej — w RK. Do ogólnych kompetencji przysługujących prezydentom FR, RB i RK zaliczyć należy:

- ochronę konstytucji i porządku konstytucyjnego,
- ochronę suwerenności państwowej, integralności terytorialnej i bezpieczeństwa, także rolę głównodowodzących siłami zbrojnymi,
- reprezentowanie państwa w stosunkach międzynarodowych, podpisywanie umów międzynarodowych.

Nachylenie systemu rządów w kierunku prezydentów, a tym samym naruszenie zasady trójpodziału władzy manifestuje się głównie w ich kompetencjach

względem legislatyw, rządów i sądownictwa. Odrębnie nie stanowią one zagrożenia, lecz w przypadku ich kumulacji dochodzi do naruszenia zasady trójpodziału władzy¹⁸. W odniesieniu do parlamentów dominujący nad legislatywą prezydenci:

- ogłaszają wybory parlamentarne,
- powołują część deputowanych izby drugiej parlamentu,
- dysponują prawem skrócenia kadencji parlamentu w przypadkach przewidzianych prawem (w szczególności przy konsekwentnym odrzuceniu zgłoszonego przez prezydenta kandydata na premiera),
- dysponują prawem inicjowania zmiany lub nowelizacji konstytucji,
- dysponują inicjatywą ustawodawczą i wetem ustawodawczym (które może być przełamane większością kwalifikowaną),
- dysponują prawem wydawania dekretów i dekretów z mocą ustawy,
- dysponują prawem występowania z orędziem do parlamentów oraz zabierania głosu w dyskusjach parlamentarnych w dowolnym czasie.

W przypadku uznania prezydentów za organ niewchodzący w skład egzekutywy, do naruszających zasadę trójpodziału ich kompetencji względem rządów należy:

- powoływanie i odwoływanie premierów (za zgodą parlamentu, która może zostać przełamana), ministrów oraz kształtowanie modelu organizacyjnego rządu,
- dysponowanie prawem uchylania aktów prawnych rządu,
- dysponowanie równoległymi wobec rządów aparatami — administracjami prezydentów.

W odniesieniu do sądownictwa:

- powoływanie części składu sądów konstytucyjnych lub zgłaszają kandydatury na sędziów,
- powoływanie sędziów sądów powszechnych.

W odniesieniu do organów samorządu terytorialnego:

- pełnienie roli organu nadzoru, dysponującego prawem władczej interwencji w działalność jednostek samorządu terytorialnego.

We wszystkich omawianych przypadkach istnieje procedura egzekwowania odpowiedzialności prawnej prezydentów w trybie impeachmentu. Jest ona możliwa w przypadku ciężkiego naruszenia konstytucji, aczkolwiek procedura jest skomplikowana i angażuje obie izby parlamentu i jego komisje, toteż trudno oczekiwać, by mogła zakończyć się usunięciem prezydenta z urzędu.

Konkludując, prezydenci mają możliwość prowadzenia pozaparlamentarnej działalności prawotwórczej, mają wpływ na obsadę części mandatów parlamentarnych oraz mogą w określonych przypadkach rozwiązywać parlament, powołują rządy, które ponoszą przed nimi odpowiedzialność, i jednocześnie dysponują

¹⁸ Po nowelizacjach konstytucji RB i RK w 2022 roku zakres kompetencji prezydentów w poszczególnych państwach nie realizuje w pełni wymienionego katalogu, tym niemniej reprezentuje on główne elementy stanowiące o istocie nachylenia władzy ku prezydentowi.

równoległymi strukturami administracji prezydenta, a nadto mają wpływ na personalną obsadę stanowisk sędziowskich, w tym sądów konstytucyjnych.

UWARUNKOWANIA TRWAŁEGO NARUSZENIA ZASADY TRÓJPODZIAŁU WŁADZY ORAZ PRÓBY ICH INTERPRETACJI W DOKTRYNIE FR, RB I RK

Poszukując źródeł instytucjonalnego designu takich współczesnych państw, jak FR, RB i RK, zwrócić się należy w kierunku zagadnień ustrojowo-historycznych i politycznych. W momencie dezintegracji ZSRR wszystkie republiki związkowe, w aktach prawnych proklamujących suwerenne państwowości oraz nowo przyjmowanych konstytucjach, deklarowały przywiązanie do zasad demokratyzmu, pluralizmu, rządów prawa i trójpodziału władzy. Służyło to głównie legitymizacji nowego ustroju i nowych władz, najczęściej wywodzących się z poprzedniego reżimu. Jednocześnie urzędnienia ustrojowe zorganizowano tak, by zapewnić elitom władzy względnie bezkonkurencyjne i stabilne rządy.

Dążenie do naruszenia zasady trójpodziału władzy poprzez wzmocnienie pozycji ustrojowej Prezydenta RF miało miejsce praktycznie od początku rządów Borysa Jelcyna. Dość wspomnieć, że kryzys konstytucyjny w 1993 roku, poważny spór z Dumą Państwową, został z jego polecenia rozstrzygnięty siłowo, wskutek czego parlament rozwiązano i przyjęto nową, obowiązującą z późniejszymi zmianami do dzisiaj Konstytucję FR. Twórcy rosyjskiej konstytucji wprowadzili taki podział władz, w którym wybrany w wyborach powszechnych, a więc mający silną legitymację, Prezydent FR byłby w stanie przeforsować trudne i mało popularne społecznie reformy w zakresie demokratyzacji i urynkowania gospodarki, nawet wbrew większości parlamentarnej. Oprócz poszczególnych unormowań dotyczących kompetencji głowy państwa, ważną rolę w tym zakresie odegrały przepisy stanowiące, że Prezydent FR określa główne kierunki polityki wewnętrznej i zagranicznej oraz wydaje w tym zakresie dekrety i dekrety z mocą ustawy.

Również po przyjęciu konstytucji w końcu 1993 roku Jelcyn i nadto sprzyjający mu organ sądownictwa konstytucyjnego wypracowali praktykę wychodzenia głowy państwa poza ramy ustrojowe. Na gruncie politycznym uzasadniano to koniecznością przeprowadzenia bolesnych społecznie, lecz niezbędnych reform społeczno-gospodarczych oraz wzmocnienia wartości demokratycznych. Uzasadnieniem dla rosnącej roli prezydenta była ustawa federalna „O Rządzie FR”¹⁹ z 17 grudnia 1997 roku głosząca, że „Prezydent RF kieruje działalnością federalnych organów władzy wykonawczej zawiadujących działalnością w zakresie obrony, bezpieczeństwa, spraw wewnętrznych i zagranicznych, prewencji sytuacji

¹⁹ Федеральный конституционный закон от 17.12.1997 N 2-ФКЗ, www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_17107/?ysclid=loh6fcwz9260225391 (dostęp: 3.11.2023).

nadzwyczajnych i likwidacji następstw klęsk żywiołowych” (art. 32 ustawy). Sąd Konstytucyjny FR w orzeczeniu z 27 stycznia 1999 roku²⁰ potwierdził prawo Prezydenta FR do wnoszenia zmian do struktury organów federalnych w trybie dekretu, a ponadto wydawania dekretów regulujących działalność egzekutywy w przypadku, gdy dana kwestia nie została unormowana przez ustawodawcę. W okresie rządów Władimira Putina, od 2000 roku, w związku z odziedziczonym po epoce Jelcyna brakiem skutecznego mechanizmu *check and balance*, kompetencje Prezydenta FR dalej znacząco się rozszerzały, w niektórych przypadkach wręcz stojąc w kolizji z unormowaniami konstytucyjnymi²¹.

W przypadku RB kryzys konstytucyjny nastąpił wraz z wyborem na pierwszego prezydenta Aleksandra Łukaszenki, w lipcu 1994 roku i został rozstrzygnięty w wyniku reformy konstytucyjnej, w listopadzie 1996 roku. W okresie tym Prezydent RB przejął w istocie funkcje prawodawcze Rady Najwyższej i rozbudował niemającą bezpośredniego oparcia w aktach normatywnych strukturę równoległą wobec rządu — Administrację Prezydenta RB, jego działalność niejednokrotnie była uznawana przez Sąd Konstytucyjny RB za niezgodną z prawem, choć Prezydent RB deklarował, że podyktowana jest koniecznością „przywrócenia porządku”. Nowelizacja Konstytucji RB z 1996 między innymi zmieniła strukturę parlamentu na dwuizbowy oraz zwiększyła wpływ Prezydenta RB na obsadę wielu organów, w tym sądownictwa. Nowelizacja z 2004 roku dotyczyła wyłącznie kwestii zniesienia limitu dopuszczalnych kadencji głowy państwa do dwóch.

Zbieżny rozwój wydarzeń miał miejsce w RK. Pierwsza ustawa zasadnicza niepodległego państwa przyjęta została w styczniu 1993 roku. Prezydent Nursułtan Nazarbajew wywołał konflikt z parlamentem, czemu przysłużyła się ustawa z 10 grudnia 1993 roku „O tymczasowym delegowaniu Prezydentowi RK i kierownikom administracji terenowych dodatkowych pełnomocnictw”, kolidująca z częścią unormowań konstytucyjnych. W 1995 roku parlament RK przestał funkcjonować w wyniku stwierdzenia nieważności wyborów przez Sąd Konstytucyjny, a prezydent zaczął wydawać dekryty z mocą ustawy. Zostały one użyte w celu dwukrotnego przeprowadzenia referendum ogólnokrajowego, dla wyrażenia zgody na przedłużenie kadencji Prezydenta RK do 2000 roku w kwietniu 1995 roku oraz przyjęcia nowej ustawy zasadniczej w sierpniu 1995 roku²². Nowelizacja ustawy zasadniczej RK dokonana została w październiku 1997 roku, znosząc górną granicę wieku głowy państwa w postaci 65 lat czy też wydłużając kadencję z pięciu do siedmiu lat. Ponadto nowelizację uznano za podstawę do liczenia kadencji Nazarbajewa od początku. W maju 2007 roku miała miejsce kolejna

²⁰ Постановление Конституционного Суда РФ от 27.01.1999 N 2-П, www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_21938/?ysclid=loh6dpduo645622101 (dostęp: 3.11.2023).

²¹ М. Краснов, *Конституционно закрепленные полномочия Президента РФ: необходимость или сервильизм?*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, nr 4(83), s. 91–103.

²² J. Szymanek, *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, „Studia Politologiczne” 2014, nr 33, s. 413–414.

reforma ustrojowa²³, która była deklarowana jako demokratyzacja i liberalizacja ustroju, aczkolwiek zmiany wniosła tylko pozornie. Utrzymano koncentrację władzy w rękach prezydenta RK Nazarbajewa, który dodatkowo od 2000 roku uzyskał dodatkowe unormowanie w postaci ustawy „O Pierwszym Prezydencie RK” oraz status „Lidera Narodu” gwarantujący mu uprawnienia nawet po odejściu z urzędu²⁴. Ustawy te zostały uchylone w styczniu 2023 roku.

Wynika z tego historyczne uwarunkowanie przedmiotowej sytuacji, przyczynowo-skutkowy związek między burzliwym okresem budowania nowych państwowości, indywidualnymi ambicjami ówczesnych prezydentów oraz rozwiązaniami ustrojowymi. Problem naruszenia zasady trójpodziału władzy w omawianych państwach jest przedmiotem uwagi zagranicznych prawników-komparatystów²⁵, ale zauważany również przez część doktryny rosyjskiej, białoruskiej i kazachskiej. Wskazuje się między innymi, że główną cechą ustrojów FR, RB i RK jest „nadmierna, niekontrolowana władza prezydencka”²⁶. Skutkuje ona teoretycznym wyodrębnianiem tego rodzaju form rządów jako superprezydenckich, na który składają się szerokie uprawnienia względem wszystkich gałęzi władzy, przy formalnym zachowaniu cech semiprezydenckiego systemu rządów²⁷. Wobec konstytucyjnie ustanowionej zasady trójpodziału władzy nauka prawa konstytucyjnego w omawianych państwach próbuje dokonać takiej interpretacji pozycji ustrojowej prezydentów, by uzasadnić ich funkcjonowanie ponad lub poza tym trójpodziałem.

Po pierwsze, twierdzi się, że rola prezydentów w systemach ustrojowych omawianych państw jest tak duża, że nie należy ich w ogóle wtlaczać w teoretyczne ramy monteskiuszowskiej koncepcji. Prezydenci są piastunami metawładzy, zaś koncentracja uprawnień jest dowodem na jedność władzy wywodzonej od suwerena. Wskazuje się na „systemotwórczą” rolę prezydenta jako gwaranta zasad

²³ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2007 года № 254-III „О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан”, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30103613 (dostęp: 3.11.2023).

²⁴ J. Szymanek, *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, s. 415–416; R. Czachor, *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawno-porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10, s. 245–257; Я. Залесны, И.Ю. Остапович, *Конституционализм в Республике Казахстан: генезис, особенности и перспективы*, „Антиномии” 2021, nr 3, s. 125–147; Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-П „О Первом Президенте Республики Казахстан — Елбасы”, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019103 (dostęp: 3.11.2023).

²⁵ Między innymi J. Kahn, *Federalism, democratization, and the rule of law in Russia*, Oxford 2002; F. Burkhardt, *Institutionalising authoritarian presidencies: Polymorphous power and Russia's presidential administration*, „Europe-Asia Studies” 2012, t. 73(3), s. 472–504.

²⁶ Д.А. Авдеев, *Форма правления в России (краткий конституционный очерк)*, Тюмень 2015, s. 44.

²⁷ А.В. Нечкин, *Форма правления в государствах мира: проблемы классификации и пути их возможного решения*, „Lex Russica” 2019, nr 5(50), s. 132–145.

konstytucyjnych i arbitra w stosunkach władczych, co sprawia, że „jest on obecny we wszystkich gałęziach władzy” jako „ojciec narodu”²⁸.

Po drugie, dogmatyka prawa, wychodząc z pozycji funkcjonalnych, zmierza ku wyodrębnieniu czwartej prezydenckiej gałęzi władzy. Poniekąd taką możliwość daje formalne niezakwalifikowanie prezydentów FR, RB i RK do egzekutywy. Wynikać to ma z okoliczności, że jako gwaranci suwerenności oraz jedności ludu i państwa funkcjonalnie nie mieszczą się oni w trójpodziale²⁹. Tym niemniej, choć mówi się o „czwartej prezydenckiej gałęzi władzy”³⁰, której ramy, z jednej strony, wyznaczają normy konstytucyjne, a z drugiej — obowiązki prezydentów w zakresie zapewnienia przetrwania państwa i efektywności władzy, to faktycznie wyrasta ona ponad trzy pozostałe, a więc nie jest z nimi równorzędna, co jest sprzeczne z zasadą *check and balance*.

Po trzecie, demokratycznie zorientowani prawnicy konstatują, że istniejący stan rzeczy nie jest zgodny z zasadą trójpodziału władzy i wymaga zmiany, głównie polegającej na dostosowaniu kompetencji prezydentów do ram nakreślonych dla egzekutywy z uwzględnieniem pewnych dodatkowych funkcji właściwych dla głowy państwa³¹.

WNIOSKI

Na podstawie analizy treści ustaw zasadniczych FR, RB i RK można zgodzić się z poglądem, że *design* instytucjonalny FR, RB i RK, w tym rozległe kompetencje prezydentów, nie determinuje autorytarnej formy rządów, lecz istotnie sprzyja jej zaistnieniu³². Konstytucjonalizm autorytarny jest zatem tworzeniem pewnego instytucjonalnego potencjału, który może zostać uwolniony na mocy decyzji politycznych. Brak zachowania mechanizmu *check and balance* rodzi istotne ryzyko

²⁸ Między innymi Б.С. Эбзеев, *Конституционное право России*, Москва 2019, s. 560–562; Б.А. Мухамеджанов, *Институт президентства и механизм разделения властей: соотношение в единстве государственной власти*, „Политика и право” 2007, nr 2(3), s. 40–48; С.К. Амандыкова, Л.К. Амандыкова, *Некоторые вопросы воплощения принципа разделения властей в конституционном законодательстве Республики Казахстан*, „Актуальные проблемы российского права” 2014, nr 9(46), s. 1849–1855.

²⁹ Między innymi З.Л. Шагапсоев, *Президент России в системе разделения власти РФ: место и роль*, „Общество и право” 2007, nr 2(16), s. 24–30; В.В. Комарова, *Конституционная система власти России и принцип разделения властей*, „Актуальные проблемы российского права” 2017, nr 9(82), s. 36–46.

³⁰ Niektórzy rosyjscy ustrojoznawcy wręcz wyróżniali dziewięć i więcej gałęzi, między innymi ludową, medialną, finansową. Por. С.А. Авакьян, *Политические отношения и конституционные регулирование в современной России: проблемы и перспективы*, „Журнал российского права” 2003, nr 11, s. 43–54.

³¹ А.К. Соболева, *Принцип разделения властей*, s. 78–122.

³² М.А. Краснов, И.Г. Шаблинский, *Российская система власти: треугольник с одним углом*, Москва 2008.

dominacji jednej z gałęzi władzy, polegające głównie na koncentracji uprawnień, które co do zasady przysługują innej gałęzi władzy. Wspomnieć należy, że naruszenie tegoż mechanizmu może prowadzić do trwałego łamania wolności praw człowieka, co jest przejawem rozwiniętego reżimu autorytarnego.

W omawianych przypadkach specyficzną cechą modelu podziału władzy jest jej silne nachylenie w kierunku głowy państwa wykraczającej poza ramy egzekutywy i dominującej nad pozostałymi gałęziami władzy. Konstytucja FR ustanawia trójpodział władzy w art. 10, Konstytucja RB — w art. 6, a Konstytucja RK — w art. 3 ust. 4. Zakres kompetencji Prezydentów FR, RB i RK jest rozległy i zdefiniowany przede wszystkim w odrębnych artykułach poszczególnych konstytucji, w ustawie zasadniczej FR w art. 84, RB — art. 84, RK — art. 44.

Specyficzna pozycja prawna Prezydentów FR, RB i RK, którzy są głowami państw ucieleśniającymi ciągłość i nienaruszalność władzy, organami posiadającymi rozległe kompetencje wykonawcze, a nadto prerogatywy prawotwórcze, narzędzia kontroli i nacisku na parlament oraz wpływ na obsadę stanowisk sędziowskich, jest przyczyną uzasadniania przez tamtejszą doktrynę prawa tezy o istnieniu szczególnej gałęzi władzy znajdującej się powyżej trzech wymienionych w konstytucji. W omawianych państwach prezydenci dysponują w zasadzie całkowitą niezależnością organizacyjną oraz niezależnością podejmowania rozstrzygnięć.

Odnosić również należy, że istniejący stan rzeczy w kwestii organizacji władz z wyraźną dominacją instytucji prezydenta jest co do zasady akceptowany przez doktrynę prawa omawianych państw. Wskazuje się między innymi, że wartością nadrzędną jest „harmonijne współdziałanie i efektywne połączenie organów władzy”³³. Na prezydentach spoczywa „najbardziej odpowiedzialne z zadań państwowych — chronić fundamentalne podstawy państwowości od zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych”³⁴. W związku z tym realizacja tych kompetencji, które nie zostały *explicite* zawarte w ustawie zasadniczej, lecz są istotne z punktu widzenia funkcjonowania państwa, jest uznawana za niezbędną.

³³ А.В. Безруков, *Единство государственной власти и законодательная власть в системе разделения властей*, „Проблемы права” 2012, nr 6, s. 25.

³⁴ М. Краснов, *Конституционно закрепленные полномочия Президента РФ: необходимость или сервизм?*, s. 91.

CONSTITUTIONAL VIOLATION OF THE SEPARATION OF POWER IN NON-DEMOCRATIC STATES: CASES OF THE RUSSIAN FEDERATION, REPUBLIC OF BELARUS, AND REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary

On the one hand, the constitutions of Russia, Belarus, and Kazakhstan introduce the separation of power, on the other — the concentration of power by the Presidents. The following paper scrutinizes the scope of the principle of the separation of power in the abovementioned states, the sources of the concentration of Presidential competencies, and the doctrinal interpretation of this situation. It argues that the constitutional stipulations that violate the separation of power do not introduce authoritarianism by itself, but rather facilitate it by the institutional design. The legal doctrine attempts to expound the position of the Presidents, from placing within the separation of three powers to the distinction of a Presidential “meta-power” over all other powers.

Keywords: comparative constitutional law, authoritarian constitutionalism, constitutional law of the post-Soviet states, legal position of the President in Russia, Belarus, and Kazakhstan

BIBLIOGRAFIA

- Authoritarian Constitutionalism. Comparative Analysis and Critique*, red. H.A. Garcia, G. Frankenberg, Cheltenham, Northampton 2019.
- Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2007.
- Bosiacki A., Izdebski H., *Konstytucjonalizm rosyjski: historia i współczesność*, Kraków 2013.
- Burkhardt F., *Institutionalising authoritarian presidencies: Polymorphous power and Russia’s presidential administration*, „Europe-Asia Studies” 2012, t. 73(3), s. 472–504.
- Czachor R., *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawno-porównawcza*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 10, s. 245–257.
- Czachor R., *Reforma konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej w 2020 roku*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3(61), s. 261–276.
- Czachor R., *Superprezydencjalizm jako odrębny system polityczno-prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022, nr 4(68), s. 89–98.
- Kahn J., *Federalism, democratization, and the rule of law in Russia*, Oxford 2002.
- Kuźlewska E., *Prezydent w systemie politycznym Rosji: rozwiązania prawne i praktyka polityczna*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 43(2), s. 83–95.
- Landau D., *The Myth of Illiberal Democratic Constitution*, [w:] *Routledge Handbook of Illiberalism*, red. A. Sajó, R. Uitz, S. Holmes, New York 2022, s. 425–440.
- Małajny R., *Podział władzy państwowej jako przesłanka jej legitymacji*, „Przegląd Sejmowy” 2014, nr 3, s. 9–28.
- Partlett W., *Crown-Presidentialism*, „International Journal of Constitutional Law” 2022, t. 20(1), s. 204–236.
- Sajó A., Uitz R., *The Constitution of Freedom. An Introduction to Legal Constitutionalism*, New York 2017.
- Semi-presidentialism in Europe*, red. R. Elgie, Oxford 1999.
- Stykowski P., *The devil in details: constitutional regime types in post-Soviet Eurasia*, „Post-Soviet Affairs” 2019, t. 35, nr 2, s. 122–139.

- Szymanek J., *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, „Studia Politologiczne” 2014, nr 33, s. 413–414.
- Szymanek J., *Podział władz: idea i jej konstytucjonalizacja*, „Przegląd Legislacyjny” 2023, nr 1, s. 10–43.
- Szymanek J., *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013.
- Zaleśny J., *System konstytucyjny Białorusi*, Warszawa 2011.
- Zieliński E., *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2005.
- Авакьян С.А., *Политические отношения и конституционные регулирование в современной России: проблемы и перспективы*, „Журнал российского права” 2003, nr 11, s. 43–54.
- Авдеев Д.А., *Форма правления в России (краткий конституционный очерк)*, Тюмень 2015.
- Амандыкова С.К., Амандыкова Л.К., *Некоторые вопросы воплощения принципа разделения властей в конституционном законодательстве Республики Казахстан*, „Актуальные проблемы российского права” 2014, nr 9(46), s. 1849–1855.
- Безруков А.В., *Единство государственной власти и законодательная власть в системе разделения властей*, „Проблемы права” 2012, nr 6, s. 21–26.
- Безуглов А.А., *Суверенитет советского народа*, Москва 1975.
- Залесны Я., Остапович И.Ю., *Конституционализм в Республике Казахстан: генезис, особенности и перспективы*, „Антиномии” 2021, nr 3, s. 125–147.
- Комарова В.В., *Конституционная система власти России и принцип разделения властей*, „Актуальные проблемы российского права” 2017, nr 9(82), s. 36–46.
- Конституция Российской Федерации: научно-практический комментарий*, red. Б.Н. Топорнин, Москва 1997.
- Краснов М., *Конституционно закрепленные полномочия Президента РФ: необходимость или сервиллизм?*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, nr 4(83), s. 91–103.
- Краснов М.А., Шаблинский И.Г., *Российская система власти: треугольник с одним углом*, Москва 2008.
- Кутафин О.Е., *Российский конституционализм*, Москва 2009.
- Мухамеджанов Б.А., *Институт президентства и механизм разделения властей: соотношение в единстве государственной власти*, „Политика и право” 2007, 2(3), s. 40–48.
- Нечкин А.В., *Форма правления в государствах мира: проблемы классификации и пути их возможного решения*, „Lex Russica” 2019, nr 5(150), s. 132–145.
- Пляхимович И.И., *Комментарий к Конституции Республики Беларусь в двух томах. Том 1*, Минск 2015.
- Соболева А.К., *Принцип разделения властей*, [w:] *Основы конституционного строя России: двадцать лет развития*, red. А.Н. Медушевский, Москва 2013, s. 78–122.
- Суд и правосудие в СССР*, red. М.П. Шаламов, Москва 1974.
- Чиркин В.Е., *Конституционное право. Россия и зарубежный опыт*, Москва 1998.
- Шагапсоев З.Л., *Президент России в системе разделения власти РФ: место и роль*, „Общество и право” 2007, nr 2(16), s. 24–30.
- Эбзеев Б.С., *Конституционное право России*, Москва 2019.